
تبصرة العوام في معرفة مقالات الانام

جمال الدين مرتضى ملقب به علم الهدى

محمد بن حسين بن حسن رازى

تحقيق و تصحيح

جعفر واعظى

انتشارات سخن

سرشناسه	: سیدمرتضی بن داعی، بن ۵۵
عنوان و نام پدیدآور	: تبصرة العوام فی معرفة احوال الانام / محمد بن حسین بن حسن شیرازی؛ مقدمه و تصحیح جعفر واعظی.
مشخصات نشر	: تهران: نشر سخن، ۱۳۹۶
مشخصات ظاهری	: ۶۴۴ ص.
شابک	: ۹۷۸-۹۶۴-۳۷۲-۸۴۶-۵
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
یادداشت	: کتاب حاضر در سالهای مختلف توسط ناشران مختلف منتشر شده است.
یادداشت	: کتابنامه: ص. [۶۰۱]-۶۴۳؛ همچنین به صورت ... ریس
یادداشت	: نمایه.
موضوع	: کلام شیعه امامیه
موضوع	: Imamite Shiites theology
موضوع	: اسلام — فرقه‌ها
موضوع	: Islamic sects
موضوع	: نثر فارسی — قرن ۶ ق.
موضوع	: Persian Prose literature — ۱۲ th century
شناسه افزوده	: واعظی، جعفر، ۱۳۴۱-، مصحح، مقدمه‌نویس
رده‌بندی کنگره	: ۱۳۹۶ ت ۸۴۷/۹ ب پ ۲
رده‌بندی دیویی	: ۲۹۷/۴۱۷۲
شماره کتابشناسی ملی	: ۴۸۵۰۵۹۲

اندیشه سخن

خیابان انقلاب، خیابان دانشگاه،

خیابان وحید نظری شماره ۴۸

فکس: ۶۶۴۰۵۰۶۲

www.sokhanpub.net

Sokhanpub@yahoo.com

[Instagram.com/sokhanpublication](https://www.instagram.com/sokhanpublication)

[Telegram.me/sokhanpub](https://t.me/sokhanpub)

تبصرة العوام فی معرفة مقالات الانام

جمال الدین مرتضی ملقب به علم الهدی

محمد بن حسین بن حسن رازی

تحقیق و تصحیح: جعفر واعظی

لیتوگرافی: کوثر

چاپ: دایره سفید

چاپ اول: ۱۳۹۶

تیراژ: ۹۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۳۷۲-۸۴۶-۵

تلفن تماس برای تحویل کتاب در تهران و شهرستان‌ها

۶۶۹۵۳۸۰۴ و ۶۶۹۵۳۸۰۵

فهرست مطالب

۹۱-۱۱

مقدمه‌ی مصحح

۱۱

نشانه‌ها و رمزها

۱۲

مؤلف کتاب، مکان و زمان تألیف

۱۹

معرفی نسخه‌های خطی

۳۱

مختصات تبصرة العوام

۴۰

چاپ‌ها، خلد

۴۰

اختلاف نسخه‌های موجود

۴۹

تبصرة العوام در نگاه دیگر

۵۴

منابع تبصرة العوام و باب من سور و متن

۹۰

سخن آخر مقدمه

۵۴۴-۹۳

مس کتاب

۹۵

مقدمه

۱۰۱

باب اول: در مقالات فلاسفه و برادران ایشان از حجاب طبایع و نجوم و غیرهم

۱۱۵

باب دوم: در مقالات مجوس و دین ایشان

۱۲۷

باب سوم: در بعضی از مقالات جهودان و ترسایان و ...

۱۳۵

باب چهارم: در اصل فرق اسلام و مقالات ایشان

۱۴۹

باب پنجم: در ذکر خوارج - اخزاهم الله - و مقالات و ابتدای کتاب ایشان

۱۷۱

باب ششم: در فرق معتزله و احوالشان

۱۹۱

باب هفتم: در مقالات جهم صفوان و اتباع وی و جز ایشان

۱۹۷

باب هشتم: در مقالات مرجیان

۲۰۳

باب نهم: در زمان ظهور مقالات تجاریان

۲۰۷

باب دهم: در مقالات کرامیان و اول ظهورشان

۲۲۵

باب یازدهم: در مقالات مشبهه و مجسمه

۲۴۷

باب دوازدهم: در مقالات اهل تناسخ

۲۵۳

باب سیزدهم: در مقالات قومی که ایشان خود را اهل سنت و جماعت خوانند

- باب چهاردهم: در ذکر فرقت سؤم و چهارم که ایشان خود را و شرکاء را اهل سنت و جماعت خوانند ۲۶۱
- باب پانزدهم: در مقالات ابن کلاب و ابوالحسن اشعری و اینان خود را اهل سنت و جماعت خوانند ۲۸۱
- باب شانزدهم: در مقالات صوفیان ۳۰۳
- باب هفدهم: در کلماتی چند که قشیری در رساله یاد کرده است ۳۲۱
- باب هجدهم: در مقالات این قوم که دعوی اهل سنت و جماعت کنند، جز از معتزله و بعضی از وارج، در حق خدای تعالی و انبیاء و رسل و ملائکه - علیهم السلام ۳۳۷
- باب نوزدهم: در مقالات اسماعیلیه از فرق اسلام که ایشان را شیعه خوانند و خصمشان را رافضی خوانند ۳۷۳
- باب بیستم: در دانستن حق با کدام است و از کجاست باید طلبیدن ۴۱۹
- باب بیست و یکم: در ذکر اندکي 'اعتقالات' امامیان در اصول دین ۴۲۷
- باب بیست و دوم: در حکایت فدک و منع شیخ، اطمه را از میراث رسول - صلوات الله علیهم ۴۴۳
- باب بیست و سوم: در احادیثی چند که اهل سنت بر امامیان تشنیع زنند که ایشان رد این احادیث می کنند ۴۶۵
- باب بیست و چهارم: در ذکر بعضی از فضایح بنی امیه و زندقه ای ایشان ۵۰۵
- باب بیست و پنجم: در حکایاتی چند که میان اهل عدل و اهل جور رفته است بر طریق سؤال و جواب و غیر آن ۵۲۷
- باب بیست و ششم: در ذکر چند مسئله از جمله مسائلی که ایشان بر امامیان تشنیع زنند ۵۳۷

فهرست ها

- فهرست آیات قرآن ۵۴۷
- فهرست احادیث و عبارت های عربی ۵۵۷
- فهرست اشعار عربی ۵۶۵
- فهرست اعلام متن ۵۷۱
- مشخصات مراجع و منابع ۶۰۱

بسم الله الرحمن الرحيم^۱

حمد و سپاس خدای را - جلّ و جَلّ - که جمله‌ی موجودات را از عدم به وجود آورد و از نیستی^۱، هست گردانید، پادشاه^۲ سیولی^۳، مقدّری که قادر است بر جمله‌ی مقدورات، مصوّرِی که بنگارید جمله‌ی صورت‌ها^۴، مدبّری که اساس عالم نهاد به نیکوتر تدبیرها، حکیمی که مسخّر اوست جمله‌ی محمّرات^۵، عالمی که افعال محکم کرد و در ازل عالم بود

۱. اساس: این قسمت پاره شده، آستانه ۱۰۵۰، رشت ۱۱۱ و مرعشی ۳۰۸/۹. بسم الله الرحمن الرحيم مولوی ۵۰ و نجف ۸۰: + و به نستین

بطیعی ۱۲۵۶: بسم الله الرحمن الرحيم و عل الله توکل و اعتمادی، متن ترجمه شده، مقدمه با اساس متفاوت است.

لازم به یادآوری است که مقدمه‌ی نسخه‌ی اساس تا اول باب اوّل پارگی دارد و آسیب دیده است، در نتیجه در جاهایی که خوانده نمی‌شود و یا موجود نیست، از نسخه‌ی آستانه ۱۰۵۰ و یا نسخه‌های دیگر برگزیده شده است. ولی تمام موارد اختلاف نسخه‌ها در کل کتاب، به علت کثرت آن و عدم تفاوت در معنی آورده نمی‌شود مگر در مواردی که تفاوت مهم است.

۲. آستانه ۱۰۵۰ و رشت ۱۱۱ و مرعشی ۳۰۸/۹: نیست.

۳. مولوی ۵۰ و رشت ۱۱۱: بی مایه.

۴. قابوس نامه / تعلیقات/ ۴۶۸: «هیولی: ماده‌ی اوّلیمی عالم که همواره متصور به صور و متقلب به احوال و اشکال و هیأت مختلف است، هیولی گویند و آن واحد و بسیط است: «الهیولی هی جوهرة بسیطة روحانية معقولة غیر علامة ولا فعالة بل قابلة آثار النفس بالزمان منفعلة لها» (اخوان الصفا ۳/ ۱۹۸). ابن رشد گوید: هیولی عبارت از تنها امری است که علت کون و فساد است و هر موجودی که عاری از آن طبیعت «هیولی» باشد غیر کائن و غیر فاسد است (تهافت التهافت/ ۱۰۷، نقل از فرهنگ علوم عقلی/ ۶۳۷).

به کلّ معلومات، قدیمی که عدم بدو^۱ راه نیابد، همیشه بود و همیشه باشد^۲، موجودی که وجودش^۳ علت موجودات است، حتی که حیات همه‌ی محدثات، نتیجه‌ی فعل او بود، قادر الذات نه به قدرت، عالم نه به علم، موجود نه به وجود، حتی نه به حیات، باقی نه به بقا، قدیم نه به قدّم، سمیع نه به سمع، بصیر نه به بصر، این صفات وی را ذاتی بود و [معنوی]^۴، حاجت و لذّت^۵ و الم و شهوت و نفرت و نفع و ضرر و غم و شادی بر وی روا نبود، منزّه است از همه‌ی عیب‌ها، مستغنی از جمله‌ی مخلوقات، احتیاج همه بدو و او به هیچ محتاج نه، بی مثل و مانند، سربیک و نظیر^۶ و یار و وزیر و مشیر و زن و فرزند و خویش و پیوند ندارد. آیت^۷:

«لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ [البصير]»^۸، «لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ، وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ»^۹

۱. آستانه ۱۰۵۰ و رشت ۱۱ براو.

۲. آستانه ۱۰۵۰: هـ. و در حاشیه "باشد" به خط کاتب نوشته شده است و در حاشیه‌ی اکثر صفحات نسخه‌ی آستانه ۱۰۵۰، اغلاط مبر به - ط کاتب صلاح شده است. از این به بعد، در این تصحیح، اصلاحات کاتب آستانه ۱۰۵۰ در نظر گرفته شده است و ق. ن.م. شد.

۳. اساس و مولوی ۵۰: + نه. در آستانه ۵۰، نه آگ شده است و درست به نظر می‌رسد. رشت ۱۱۱: - نه.

۴. اساس خوانده نمی‌شود. برای این که اختلاف نداشته‌ها شخص شود، این مورد از تمام نسخه‌هایی که صفحه‌ی اول را دارند آورده می‌شود: آستانه ۱۰۵۰، اصفهان ۶۷، احیاء ۲۸۴۲: ذاتی بود و معنوی.

رشت ۱۱۱: ذاتی نه معنوی. - نجف ۸۰: باقی بود و معنوی. - مرعشی ۳۰۸/۹: نه ذاتی بود نه عرضی. اردکان ۳۱، فیضیه ۱۰۵۳، گلبایگانی ۷/۱۸۱، گلبایگانی ۱۰۲، اعظم ۳۲۰۰، ملی ۲۳۵۷۸، ملی ۲۴۹۸۳، مجلس ۲۰۵۶، مطهری ۶۳۴۴، مرعشی ۶۸۶۱، احیاء ۲۵۹۷، رضوی ۱۰، رضی ۱۲۴۱۴، ملک ۲۷۱۲، وزیر ۳۱۵۹: ذاتی بود نه معنوی. - اصفهان ۱۷۴۴۳، ملی ۱۲۲۸۷، مجلس ۵۸۶۲، مرعشی ۹۲۸، رضوی ۵۷، رضوی ۲۶۵۰۹، ملک ۶۰۵۸: ذاتی است نه معنوی. - رضوی ۱۵۷۴: ذات بود نه به معانی.

۵. اساس: حاجت و لذّت خوانده نمی‌شود. آستانه ۱۰۵۰: حاجت و لذّت.

۶. در حاشیه‌ی نسخه‌ی «اساس» است ولی به نظر می‌رسد به خط کاتب است. آستانه ۱۰۵۰، مولوی ۵۰، رشت ۱۱۱ نیز دارد.

۷. آستانه ۱۰۵۰ و رشت ۱۱۱: -.

۸. اساس و مولوی ۵۰، مرعشی ۶۸۶۱، احیاء ۲۸۴۲، رضوی ۹۷۱۰، رضوی ۱۲۴۱۴: العليم.

ملی ۲۴۹۸۳ - ۲: العليم البصير. - آستانه ۱۰۵۰، رشت ۱۱۱ و نجف ۸۰: البصير.

۹. قرآن کریم، الشوری (۴۲): قسمتی از آیه‌ی ۱۱: «فَاطِرُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا وَمِنْ الْأَنْعَامِ أَزْوَاجًا يَذُرُّكُمْ فِيهِ لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ» دیدید آورنده‌ی آسمان‌ها و زمین است، از خودتان برای شما جفت‌هایی قرار داد و از دام‌ها نیز، نر و ماده قرار داد، بدین وسیله شما را بسیار می‌گرداند، چیزی مانند او نیست و اوست شنوای بینا.

۱۰. قرآن کریم، اخلاص (۱۱۲/۳ و ۴): «لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ، وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ» کسی را نزاده و زاده نشده است، -

و صد هزار صلوات و تحیات بر جان پاک مطهر محمد مصطفی سید اولین و آخرین، مهتر و بهتر عالم و بنی آدم باد، و بر برادر و ابن عم اوی، علی بن ابی طالب^۱ و یازده فرزندان وی، امامان حق و حجتان خدای بر خلق، معصومان از صغایر و کبایر، راه نمایان امت و پیشوایان ملت - صلوات الله علیهم و علی جمیع الانبیاء والمرسلین و علی محبتیهم والراضین بحکمهم، و علی ظالمیهم و مبغضیهم لعنة الله و الملائكة والناس اجمعین.

بدان که مدتی مدید است^۲ که جماعتی دوستان از سادات و غیرهم از این ضعیف^۳ التماس می کردند که مختصری از عقاید اصحاب مقالات و ارباب ادیان و ملل، به پارسی جمع کنیم. کتاب علمای این صنعت و شیوخ این فن. علایق روزگار مانع آن بود، چون وعده دادن از حد گذشت. و اشتیاق ایشان هر روز زیادت بود، لازم شد شروع کردن و به قدر وسع بعضی از داهیه را اعتقادات هر قومی یاد کردن بر وجه اختصار، تا جماعتی که به مطالعه آن مشغول شوند در تطویل ملول و ضجر^۴ نشوند و در بیشترین آن، عقیده های صحیح از فاسد بدانند و جامع را کتاب آن از باری تعالی ثواب جزیل و عطای جمیل یابد.^۵ و این کتاب را نام، تبصرة العوام فی معرفة المالات الانام، نهادیم و بیست و شش باب است.^۶ باب اول: در مقالات فلاسفه و امثال ایشان.

→ و هیچ کس او را همتا نیست.

۱. آستانه ۱۰۵۰: + علیه السلام.

۲. آستانه ۱۰۵۰ رشت ۱۱۰: بود.

۳. نویسنده تبصرة العوام جمال الدین محمد بن الحسین بن الحسن الرازی است که در ترجمه عربی بیطی (نسخه ۱۲۵۶ مجلس) به درستی از او نام برده شده است. همچنین جمال الدین محمد بن حسن رازی در کتاب دیگر خود «نزهة الکرام و بستان العوام» به صراحت از «تبصرة العوام» به عنوان کتاب دیگر خود نام می برد. تبصرة العوام ۱۶-۱۷، تصحیح حاضر) نسخه های در دسترس به لحاظ داشتن و یا نداشتن نام نویسنده به سه دسته تقسیم می شوند: ۱ - نسخه هایی که مقدمه را دارند ولی اسم نویسنده در آن ها قید نشده است، مثل نسخه اساس و ... ۲ - نسخه هایی که مقدمه را دارند و اسم نویسنده در آن ها، به نام مرتضی الملقب به علم الهدی، و یا به صورت مرتضی بن داعی الحسنی الرازی و ... آورده شده است. ۳ - نسخه هایی که مقدمه و یا چند سطر مربوط به محل نام نویسنده را ندارند، در نتیجه معلوم نیست که نام نویسنده را داشتند یا نه؟ ... برای توضیح بیشتر رک: تبصرة العوام ۱۸-۱۹، تصحیح حاضر.

۴. آستانه ۱۰۵۰: می بود.

۵. آستانه ۱۰۵۰: متحیر. مولوی ۵۰، نجف ۸۰، ضجر. - ضجر: ملول، دلنگ، بی قرار، بی آرام. (فرهنگ عمید)

۶. آستانه ۱۰۵۰: + انشاء الله تعالی.

۷. اسامی بعضی از باب ها، در این مقدمه و اصل متن باب ها، در نسخه اساس و آستانه ۱۰۵۰ اندکی متفاوت است. ما هم به همین شکل حفظ کردیم.

- باب دوم: در مقالات مجوس.
- باب سوم: در مقالات جهودان و صابیان^۱ و ترسایان.
- باب چهارم: در اصل فرق اسلام و مقالات ایشان.
- باب پنجم: در ذکر خوارج.
- باب ششم: در فرق معتزله.
- باب هفتم: در مقالات جهم صفوان و اتباعش و جز ایشان.
- باب هشتم: در مقالات مرجیان.
- باب نهم: در مقالات نجاریه.
- باب دهم: در مقالات کرامیه.
- باب یازدهم: در مقالات مشبهه و مجسمه.
- باب دوازدهم: در مقالات صاحب تناسخ.
- باب سیزدهم: در مقالات اهل سنت و جماعت.
- باب چهاردهم: در ذکر فرقت سوم و چهارم از ایشان.
- باب پانزدهم: در مقالات ابن کلاب و شعبه.
- باب شانزدهم: در مقالات صوفیان.
- باب هفدهم: در کلماتی چند که قشیری یاد کرده است.
- باب هجدهم: در مقالات اهل سنت و جماعت در حق انبیاء و رسل^۲ - علیهم السلام.
- باب نوزدهم: در مقالات اصحاب اصل دوم.
- باب بیستم: در دانستن حق.
- باب بیست و یکم: در ذکر اعتقاد امامیه.
- باب بیست و دوم: در حکایت فدک.
- باب بیست و سیوم: در ذکر احادیث.
- باب بیست و چهارم: در فضایح بنی امیه.

۱. اساس و آستانه ۱۰۵۰: سیوم. در سرتاسر این دو نسخه چنین است.

۲. آستانه ۱۰۵۰: صابیان. ۳. آستانه ۱۰۵۰: - و جماعت.

۴. آستانه ۱۰۵۰: - و رسل.

باب بیست و پنجم: در حکایات اهل عدل و اهل جبر.
باب بیست و ششم: در چند مسئله در مذهب.

و از خدای توفیق می‌خواهد^۱ در اتمام آن^۲ و استغفاری کند^۳ از سهو و خطایی که در این کتاب افتد.^۴ والله ولی التوفیق.^۵

www.ketab.ir

۱. آستانه ۱۰۵۰: می‌خواهم.

۲. آستانه ۱۰۵۰: این.

۳. آستانه ۱۰۵۰: می‌کنم.

۴. آستانه ۱۰۵۰: واقع شود.

۵. متن ترجمه شده‌ی مقدمه در بیطی ۱۲۵۶ کاملاً با نسخه‌های در دسترس متفاوت است و هیچ نسخه‌ای پیدا نشد که مقدمه بیطی ۱۲۵۶ مطابق آن باشد: «بسم الله الرحمن الرحيم و على الله توکلي و اعتمادی. الحمد لله الذي اصاط نتاج العدم عن حدود الوجود و زين قدود ذوی الوجود بحلل طاعته و حلی السجود ابتسم في وجه ملكوته غواني الغيوبه رافله عن سترات ابداعه غير همسوسة بايدى الغيوب ... والصلوة على هو اخر المكنونات حدوثا و ظهورا و اذها في غرض الزب صدی و رحمة و نورا تلالات اساریر السرورات بطر نور بنوته و تحلت سرر ارحام».